

УДК: 340.0

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.5>

ПИТАННЯ ДІЇ ПРАВА У ПОГЛЯДАХ ФІЛОСОФІВ АНТИЧНОЇ ГРЕЦІЇ ТА СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Дворак С.Ю.,*здобувач вищої освіти третього
освітньо-наукового рівня вищої освіти,**доктор філософії**Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету**імені Тараса Шевченка*

ORCID: 0009-0008-6742-5675

Дворак С.Ю. Питання дії права у поглядах філософів античної Греції та Стародавнього Риму.

У роботі автором здійснено аналіз уявлень філософів античної Греції та Стародавнього Риму, в яких сформовано перші уявлення про право, його дію та ефективність. Відзначено, що історичний доктринальний аналіз права є важливим методом вивчення права, який дозволяє досліджувати правові інститути і процеси, з одного боку – в тій послідовності, в якій вони виникали, розвивалися та змінювалися одні одними, а, з іншого боку – як вони сприймалися і розумілись, яке місце займали в історії правової думки. Сучасний стан наукового розуміння вказаної категорії є наслідком тривалого формування багатоспектного світоглядного сприйняття зазначеного феномену, що розвивалось історично. Тому відповідь на питання: як і коли виникає категорія «дія права», як вона сприймалась мислителями і філософами минулого, є обов'язковою для дослідження у юридичній науці, оскільки, використовуючи історико-правовий метод наукового пізнання у його поєднанні з методом логічного аналізу, ми маємо змогу прослідкувати важливі зміни юридичної доктрини, її певне вдосконалення, проаналізувати для себе наявні правові уявлення про дію права та використати їх у практичній площині.

На підставі аналізу поглядів філософів (Сократ, Платон, Арістотель, Сенека, Цицерон та ін.) зроблено висновки про те, що: 1) в уявленнях мислителів Стародавніх Греції та Риму дія права ще не отримує свого категоріального виокремлення, водночас в них представлені характеристики права, які надаються з точки зору процесу та наслідків його поширення на територію відповідної держави та на населення, яке на ній проживає; 2) вчення античності про державу і право ґрунтувалось на ідеалістичних поняттях про вічну справедливість, а питання її досягнення і забезпечення за допомогою належної дії права мали другорядний характер; 3) значна увага у

поглядах мислителів приділялась саме природному праву, а питання дієвості права переважно стосувалось права позитивного (писаного), як такого, що забезпечує непорушність суспільством та індивідами законів природи; 4) правові уявлення мислителів заклали не лише світоглядне підґрунтя для розуміння дії права, але і вплинули в подальшому на розвиток: а) світоглядного сприйняття права як діяльно орієнтованого феномену; б) наукове пізнання права як функціонально феномену, що наділений комплексом закономірностей.

Ключові слова: дія права, правове регулювання, правовий вплив, методологія наукових досліджень, юридичний процес.

Dvorak S. Questions of the effect of the law in the views of the philosophers of ancient Greece and ancient Rome.

In the work, the author analyzed the ideas of the philosophers of Ancient Greece and Ancient Rome, in which the first ideas about law, its operation and effectiveness were formed. It was noted that the historical doctrinal analysis of law is an important method of studying law, which allows studying legal institutions and processes, on the one hand - in the sequence in which they arose, developed and changed each other, and, on the other hand - how they were perceived and understood what place they occupied in the history of legal thought. The current state of scientific understanding of the specified category is a consequence of the long-term formation of a multifaceted worldview perception of the specified phenomenon, which developed historically. Therefore, the answer to the question: how and when the category «action of law» arises, as it was perceived by thinkers and philosophers of the past, is mandatory for research in legal science, since, using the historical-legal method of scientific knowledge in combination with the method of logical analysis, we have the opportunity to follow important changes in the legal doctrine, its certain improvement, to

analyze for ourselves the existing legal ideas about the operation of the law and to use them in the practical plane. Based on the analysis of the views of philosophers (Socrates, Plato, Aristotle, Seneca, Cicero, etc.), the conclusions were drawn that: 1) in the ideas of the thinkers of Ancient Greece and Rome, the effect of law has not yet received its categorical distinction, while at the same time, they present the characteristics of law, which are provided from the point of view of the process and consequences of its spread to the territory of the respective state and to the population living there; 2) the teachings of antiquity about the state and the law were based on idealistic concepts of eternal justice, and the issue of its achievement and provision through the proper operation of the law had a secondary character; 3) significant attention in the views of thinkers was paid to natural law, and the question of the effectiveness of law mainly concerned positive (written) law, as such, which ensures the inviolability of the laws of nature by society and individuals; 4) legal ideas of thinkers laid not only the worldview basis for understanding the operation of law, but also influenced the further development of: a) worldview perception of law as an activity-oriented phenomenon; b) scientific knowledge of law as a functional phenomenon endowed with a set of regularities.

Key words: legal action, legal regulation, legal influence, methodology of scientific research, legal process.

Постановка проблеми. Дія права – це особлива правова категорія, що відображає форми та сфери прояву права, те як воно сприймається суспільством та окремими особами. Ця категорія дозволяє визначити засоби та механізми, які будуть ефективно впорядковувати поведінку суб'єктів та будуть найбільш вдалим для досягнення конкретно поставлених цілей. Проте сучасний стан наукового розуміння вказаної категорії є наслідком тривалого формування багатоспектного світоглядного сприйняття зазначеного феномену, що розвивалось історично. Тому відповідь на питання: як і коли виникає категорія «дія права», як вона сприймалась мислителями і філософами минулого, є обов'язковою для дослідження у юридичній науці, оскільки, використовуючи історико-правовий метод наукового пізнання у його поєднанні з методом логічного аналізу, ми маємо змогу прослідкувати важливі зміни юридичної доктрини, її певне вдосконалення, проаналізувати для себе наявні правові уявлення про дію права та використати їх у практичній площині. Історичний доктринальний аналіз права є важливим методом вивчення права, який дозволяє досліджувати правові інститути і процеси, з одного боку – в тій послідовності, в якій вони виникали, розвивалися та змінювалися

одні одними, а, з іншого боку – як вони сприймалися і розумілись, яке місце займали в історії правової думки.

Метою цієї наукової роботи є аналіз світоглядних поглядів філософів античної Греції та Стародавнього Риму, встановлення філософської основи розуміння дії та дієвості права.

Основна частина. Продовжуючи говорити про погляди античної Греції, хочемо почати з відомих епосів Гомера, які засновуються на міфах, починали розвивати правові та політичні ідеї. В «Іліаді» та «Одісеї» міфологічні уявлення вже акцентують увагу на морально-правовій площині закону, який є обов'язковим для всіх, і ця властивість зумовлює реальність і дієвість його положень. Адже порушення положень закону – карається не лише людським судом, але і божественним, який втілюється в життя міфологічною істотою – Зевсом. Саме Зевс, як головний бог серед богів-олімпійців, бог грому та блискавок є верховним заступником загальної справедливості, а отже наділений правом суворо карати тих, хто порушує закон, чинить несправедливо чи за допомогою насильства [1; 2]. Фактично порушення закону призводить до порушення його дії, а отже і справедливості. І для того, щоб цього не допустити та забезпечити дієвість правових норм, їх порушення визнається відповідно до правових уявлень в якості того, що є одночасно і антигромадським вчинком, і антибожественним, за що неминуче настає покарання. Подібну думку обґрунтовує у своїх працях «Теогонія» («Походження богів») і «Роботи і дні» Гесіод. Мислитель акцентує увагу на тому, що самі ідеї права, справедливості, законності і суспільного добробуту засновані на тому, що ці чесноти мають бути втілені в реальне життя суспільства і кожного індивіда. Саме вони протиставляються силі і насильству, які також присутні в суспільстві, суперечать нормальним природним засадам суспільного життя. У зв'язку з наявними загрозами справедливості, які зумовлені поширенням насилля, Гесіод використовує у своїх працях таке поняття як «право за природою», розглядаючи юридичне право як прояв (вираз) природно визначених нормативів [3], котрі за своєю сутністю є такими, що націлені на дію, безальтернативне реальне існування в житті суспільства. Фактично мова йде не лише про розуміння права як юридичного феномену, що є частиною права природного, забезпечує його вираз в людських законах, але і про його природну властивість – бути безальтернативно вираженим в житті суспільства та кожного індивіда, забезпечуючи протидію злу, силі та насильству.

Окремо варто звернути увагу на творчість так званих «семи мудреців», які в окремих своїх відомих висловах так само закладають світоглядні підвалини для характеристики права як дієвого

та ефективного феномену. Зокрема на переконання Хілона щодо неухильної вимоги «підкорятися закону», йдеться насамперед про умову його дії, оскільки без такого підкорення закон матиме лише текстове наповнення та не породжуватиме реальних правових наслідків. Так само філософ звертає увагу на пріоритетному статусі закону та другорядному статусі ораторів та їх тлумачення. Ідеальний поліс є похідним від стану дотриманості громадянами закону. Лише за умови високого рівня законослухняності громадян можливо побудувати сильний поліс та сформувати справедливість у суспільстві. Продовжує ці ідеї ще один мудрець Стародавньої Греції – Піттак, який робить настанову про необхідність підкорюватись лише тому закону, який громадянин постановив сам для себе. По суті мова іде про трансформацію закону людського у індивідуальну правову поведінку, через сприйняття правових положень (інформації) та її відображення у вольовій поведінці індивідів. Так само цікавими є відомі вислови Періандра, який визначав закон як такий, що має попереджуючий вплив та застерігає людей від протиправної поведінки. Тим самим звертає увагу на перспективний характер впливу закону, котрий функціонально спроможний стримати і не допустити вчинення правопорушень. Окремо варто звернути увагу і на погляди Солона, який вважається засновником теорії законності та правопорядку. Досягнення такої законності і правопорядку мислителем пов'язується з наявністю справедливих законів та метою діяльності держави, яка забезпечує втілення таких законів в життя. Хоч сам термін «дія права» і не був виокремлений у правовому вченні Солона, варто відзначити, що філософ заклав основу спільної мети закону та держави, які стосувались їх впливу на суспільство у формі законності та правопорядку [4, с. 447].

Окремо варто звернути увагу на філософію софістів, які засновували свої уявлення на визнанні абсолютності та безальтернативності мудрості в людському житті та суспільних справах. Зокрема софісти повністю відійшли від міфологічних уявлень про право та правопорядок, підкреслювали динаміку суспільного життя, а також важливість прагнення до більш удосконалених форм суспільного устрою, правової системи. Так, Протагор у своїх поглядах підкреслював ідеї підпорядкованості суспільства державі за допомогою визнання та втілення у суспільстві ідеї верховенства права. Досягнення такого стану вбачалось філософом у формуванні дієвих механізмів втілення права в людському житті, де важлива роль відводилась справедливості змісту самих законів та функціонування державного апарату на засадах справедливості. За своєю сутністю такі погляди філософа відображають ідеї механізму забезпечення дієвості права, оскільки від

цього залежить рівень справедливості у суспільстві. Продовжували ці ідеї такі софісти як Георгій, яких посилює ідеї важливістю якісного рівня законів, які мали відображати мудрість всього народу та закріплюватись в письмовому вигляді, та Гіппій, що визначає важливість поширення законів однаковою мірою на всіх у суспільстві та недопустимість надання будь-яких переваг чи обмежень у дії законів [5, с. 38–43]. Окремо варто звернути увагу і на погляди Сократа, який поряд з іншими уявленнями про державу і право акцентував увагу на важливості однакової дії законів на всій території держави і по відношенню до всіх, хто на ній перебуває. Крім того, важливим здобутком у поглядах Сократа було визнання суб'єктів, які наділені владою такими, що в рівній мірі з іншими громадянами мають бути підпорядковані законам [6, с. 23].

Досить цікавими для тематики нашої наукової праці є погляди Платона, який в цілому підійшов до формування власного світоглядного вчення від зворотного, а саме з точки зору причин панування беззаконня, несправедливості та соціальних конфліктів. Свою критику беззаконня і тиранії, він виразив у книзі «Держава» [7], де вважав основною причиною занепаду держави – нерівність у статусі громадян, які в такій державі проживають. Така нерівність, в тому числі і перед законом, призводить до нівелювання справедливості. Як наслідок, держава з часом занепадає, та стає легкою здобиччю інших більш сильних держав. Про закони філософ писав у однойменній праці «Закони», де підкреслював, що держава, у якій нема сили закону є близькою до загибелі і навпаки [8]. Закони створюються для того, щоб забезпечити загальне благо держави в цілому, а не лише для якоїсь обмеженої групи, що захопила владу.

Із зародженням політичної науки, пов'язують Арістотеля, який у своїх працях виділяв право, як політичне явище. Політичне право є частково природним, частково умовним. Природне право — те, яке скрізь має однакове значення і не залежить від того чи його визнають, чи не визнають. Умовне право — те, яке спочатку могло бути без істотної різниці таким або іншим [9]. При цьому філософ відзначає, що політичне право є таким, що притаманне конкретній державі і поширюється на її громадян. Філософ виключав можливість будь-яких правових пільг для правителів, окремих прошарків населення, вважаючи, що це спотворить довіру суспільства до сили закону та підірве авторитетність держави.

Філософія та політично-правові погляди римлян перетинались із працями греків. Варто відзначити погляди грецьких та римських стоїків (Зенон, Сенека та ін.), які характеризують право не з точки зору існуючого, а з точки зору дієвого та належного. Право являє собою не стільки систему вимог, які закріплюють правила поведін-

ки, скільки саме життя відповідно до природи, змістом чого є поведінка згідно розуму, котрий втілює в життя кожного індивіда природний закон, закони світобудови. Як наслідок, вже Сенека продовжує думку грецьких стоїків про те, що право є нічим іншим як обов'язком кожного суб'єкта за допомогою свого розуму та волі виконати обов'язок жити відповідно до природного закону, не порушувати закони світобудови, протидіяти своїм бажанням та виконувати належне [10, с. 37-39]. Трансформуючи вказане розуміння права на площину його дії, можемо відзначити, що стоїками дія права розкривається крізь призму його персоналізації за допомогою розуму та волі, надання йому форми у вигляді правомірної поведінки суб'єктів.

Варто відзначити суттєвий вплив правових учень мислителів стародавньої Греції на філософію римських юристів. Зокрема уявлення Цицерона про право засновується на поглядах Платона, Аристотеля, Полібія та стоїків. Зокрема саме право Цицерон розглядав як вираз справедливості, що формалізує вічні й незмінні закони, які покликані віддати кожному своє і зберегти рівність між нерівними [11, с. 56]. Фактично саме розуміння права філософ пов'язує в тому числі і з його властивістю до відповідного правового впливу, що націлений на досягнення справедливості, а саме віддати кожному своє та забезпечити рівність серед суб'єктів. Філософ один з перших обґрунтовує взаємозв'язок права з державою, при чому такий зв'язок засновується на ідеї забезпечення дієвості права. Так, державу філософ характеризує як загальну спільну народну справу, яка заснована на ідеї справедливості. При чому категорично заперечує заснованість держави на насиллі та сваволі, оскільки в такому випадку такий владний режим не можна вважати державою. Під справедливістю Цицерон визначає вічну, незмінну і невід'ємну якість природи загалом і людської природи зокрема, тобто справедливість є проявом природного стану, який має бути збережений за допомогою права. Філософ окремо звернув увагу на фактори, котрі впливають на дію права, зокрема авторству Цицерона належить вираз «коли говорить зброя, закони мовчать», що свідчить про неспроможність законів належним чином функціонувати в умовах війни. Надалі Цицерон пропонує всі закони додатково поділяти на ті, що функціонують у мирний час, і ті, що відповідають умовам воєнного часу [11, с. 57]. Розуміння держави у поєднанні з характеристикою права дозволяє Цицерону прийти до висновку про те, що держава покликана забезпечити існування та функціонування права, досягнення ним справедливості в суспільстві. Тому головною метою держави є охорона майнових інтересів громадян, зокрема охорона приватної власності.

Так само питань дії права Цицерон торкається при характеристиці співвідношення природного і позитивного права. Філософ приходять до висновку, що природне право само по собі є невідворотним, вічним та незмінним, а отже за допомогою позитивного права створюється механізм, за допомогою якого природне право залишається непорушним, а позитивне право – навпаки є дієвим та ефективним в тому випадку, якщо закони природи залишаються непорушними [11, с. 68]. В цьому аспекті Ю.В. Почепцов характеризує погляди Цицерона вказує на те, що філософ у своїх уявленнях довів те, що «... природне право є єдиним можливим засобом (сферою) збереження, забезпечення людства, а отже право фактично приречене на те, щоб бути і ефективним, і дієвим. У свою чергу позитивне право може бути як таким, що діє, так і таким, що не діє, оскільки це залежить від відповідності позитивного права вимогам права природного» [12, с. 30-31]. Дія права більш предметно вже розкривається у правових ученнях римських юристів. Зокрема, юрист Цельс звертає увагу на важливість виміру законів крізь призму того, чи вони є реальними, прийнятими суспільством, і саме головне – змінюють поведінку суб'єктів. Від цього залежатиме характеристика якості закону, а також визначатиметься доцільність його зміни або скасування [13, с. 44]. Крім того, римськими юристами звертається увага на ті аспекти, які визначатимуть дієвість права (дію закону), а саме мова іде про якість юридичної техніки підготовки законів (Гай) [14, с. 10], важливість оновлення законів з урахуванням можливості сповільнення їх дії (Ульпіан) [14, с. 11].

Висновки. Підбиваючи підсумки проведеному дослідженню, хотіли б зупинитись на деяких ключових положеннях:

- 1) по-перше, світоглядний рівень сприйняття права як явища, що має реальний та результативний вимір, зароджується у поглядах мислителів періоду античності та найбільш комплексно представлений раціональними уявленнями мислителями Стародавніх Греції та Риму (Протагор, Солон, Георгій, Гіппій, Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон, Цельс, Гай, Ульпіан та ін.). У їх поглядах право переважно розкривається крізь призму поняття «закон», яке за своєю сутністю і природою є діяльнісно орієнтованим, насамперед покликане забезпечити справедливість у суспільстві, а його дія залежить від держави та громадянського порядку;
- 2) по-друге, в уявленнях мислителів Стародавніх Греції та Риму дія права ще не отримує свого категоріального виокремлення, водночас в них представлені характеристики права, які надаються з точки зору

процесу та наслідків його поширення на територію відповідної держави та на населення, яке на ній проживає. Таким чином саме право сприймається як дієвий механізм впливу на суспільно-політичні процеси тогочасного суспільства;

- 3) по-третє, крізь призму таких категорій як «законність», «правопорядок», «справедливість», «рівність» та ін. мислителями Стародавніх Греції та Риму акцентується увага на такій невід'ємній властивості права як націленість на реальний вплив на життя суспільства в цілому та на поведінку кожного окремого індивіда, зокрема. Отже, дієвість права апіорі визначається як невід'ємна властивість правових засобів, оскільки в іншому випадку відповідні засоби не можуть вважатись такими, що мають правовий статус;
- 4) по-четверте, вчення античності про державу і право ґрунтувалось на ідеалістичних поняттях про вічну справедливість, а питання її досягнення і забезпечення за допомогою належної дії права мали другорядний характер.;
- 5) по-п'яте, значна увага у поглядах мислителів Стародавніх Греції та Риму приділялась саме природному праву, оскільки це невід'ємна частина нашого життя. З природнього права створювались закони, які подалі ставали писаними. Тому питання дієвості права переважно стосувалось права позитивного (писаного), як такого, що забезпечує непорушність суспільством та індивідами законів природи. А саме природне право виступало критерієм (індикатором) реальності та дієвості права позитивного.
- 6) по-шосте, значення правових уявлень мислителів Стародавньої Греції та Риму полягає в тому, що вони закладають не лише світоглядне підґрунтя для розуміння дії права, але і впливатимуть в подальшому на розвиток: а) світоглядного сприйняття права як діяльнісно орієнтованого феномену; б) наукове пізнання права як функціонально феномену, що наділений комплексом закономірностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гомер. Іліада / пер. з давньогрец. Б. Тен. Харків : Folio, 2013. 414 с.
2. Гомер. Одісея / пер. з давньогрец. П. Байда-Ніщинський. Львів : Апріорі, 2022. 544 с.
3. Гесіод. Походження богів. Роботи і дні. Щит Геракла / Пер. з давньогрец. А. Содомори. Львів : Апріорі, 2018 136 с.
4. Історія сімох мудреців. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 1 : А—Л. С. 447.
5. Яценко С.С. Софістика. Київ : ТОВ "Сік Груп Україна", 2016. 208 с.
6. Самохвалов В. В. Законність і справедливість: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ. 2008. 203 с.
7. Платон. Держава / пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с.
8. Платон. Діалоги / пер. з давньогрец. Й. Кобів, У. Головач, Д. Коваль, Т. Лучук, Ю. Мушак; передм. В. Кондзьолки. 2-ге вид. Київ : Основи, 1999. 395 с.
9. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ : Основи, 2000. 239 с. URL : <http://litopys.org.ua/aristotle/arist.htm>.
10. Сенека Л. Про стійкість мудреця: діалоги. / перекл. з лат. А. Содомора. Львів : Апріорі. 2022. 202с.
11. Цицерон М.Т. Про закони. Про державу. Про природу богів / перекл. з лат. В. Литвинов. Львів : Апріорі, 2019. 392 с.
12. Почепцов Ю.В. Дієвість та ефективність права : порівняльно-правові аспекти: дис. ... д-ра філ. за спец.; 081 Право. Київ, 2020. 258 с.
13. Підпригора, О.А., Харитонов, Є.О. Римське право : підруч. 2 ге вид. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
14. Задорожний Ю.А. Римське право – доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо-германської правової сім'ї та Україні : дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ., 2008. 216 с.